

Η ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΗ ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΩΝ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Ιωάννης Σαμαράς

Το παρόν Συνέδριο εξειδικεύει το θέμα των λειτουργιών του κράτους σε περίοδο κρίσης. Η εξειδίκευση αυτή έχει το ιδιαίτερο νόημά της, πλην όμως η αντικειμενική διαδικασία ποσοτικής και ποιοτικής ενίσχυσης των οικονομικών λειτουργιών του κράτους συντελείται όχι μόνο σε περιόδους κρίσης, αλλά συνεχώς, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει μια πορεία γραμμικής ανέλιξης με ίδιους πάντα ρυθμούς και κατευθύνσεις. Γι' αυτό και η εισήγησή μου δεν περιορίζεται μόνο στις ιδιομορφίες των λειτουργιών του κράτους σε καταστάσεις κρίσεων, αλλά αναφέρεται γενικά στις οικονομικές λειτουργίες του κράτους της εποχής μας (δηλαδή του κράτους του 20ού αιώνα, ιδιαίτερα δε της μεταπολεμικής περιόδου) με στόχο την υπογράμμιση του γεγονότος ότι οι λειτουργίες αυτές δεν προκαλούνται μόνο από τις κρίσεις. Είναι αντικειμενικά αναγκαίες όχι μόνο ειδικά σε περιόδους κρίσης, αλλά γενικά σε κάθε φάση εξέλιξης της σύγχρονης οικονομίας.

Και επειδή... «Εν αρχή ην η Πράξη» θα αναφερθώ πριν απ' όλα σ' αυτήν. Εννοώ εδώ το «κοινώς γνωστό» ιστορικό γεγονός, ότι στο 20όν αιώνα, ειδικά δε στο δεύτερο ήμισυ του, σχεδόν σε όλες τις χώρες, κάθε γεωγραφικού πλάτους και μήκους, ο πολυποίκιλος οικονομικός ρόλος του κράτους εκδηλώθηκε σε βαθμό πρωτοφανή στην ιστορία. Σχετικά με αυτή τη διαπίστωση δεν χρειάζεται (αλλά ούτε και μας παίρνει εδώ ο χρόνος και ο χώρος) να γίνουν ειδικές αναφορές στο σωρό των δεδομένων που την επιβεβαιώνουν. Άλλωστε πρόκειται—όπως ήδη σημειώθηκε—για δεδομένα λίγο πολύ γνωστά.

Η ιστορική Πράξη επομένως έχει αποδείξει ότι η προχωρητική ενίσχυση των (διαφόρων κάθε φορά και συνεχώς διαφοροποιούμενων) οικονομικών λειτουργιών του κράτους αποτελεί πλέον φαινόμενο οικονομικό. Το φαινόμενο αυτό, που όπως είπαμε παρατηρείται και πέραν των περιόδων κρίσης, λειτουργεί—φυσικά διαφοροποιημένα—σε χώρες με υψηλό, αλλά και χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, σε χώρες με διαφορετικό τρόπο παραγωγής και με διαφορετικούς αντικειμενικούς και υποκειμενικούς (ανθρώπινους) όρους ύπαρξης και διαδικασίας εξέλιξής τους. Επομένως, έχει περάσει πλέον η εποχή που το κράτος ήταν, ή θεωρούνταν ότι ήταν απλώς ο κυριότερος «νυκτοφύλακας» της οικονομικής ζωής, δηλαδή το σπουδαιότερο ίδρυμα του κοινωνικού οικοδομήματος, που μόνο (ή σχεδόν μόνο) με θεσμικά, διοικητικά, κατασταλτικά (κ.ά. ομοίου τύπου) μέσα, καλούσαν να κατοχυρώσει το υπάρχον κοινωνικό πλαίσιο λειτουργίας της οικονομίας, περιορίζοντας τις...«καθαρά» οικονομικές του φροντίδες στην ταμειακή του διασφάλιση, στην είσπραξη δηλαδή των απαραίτητων για την αυτοσυντήρησή του οικονομικών μέσων.

Η αλήθεια είναι ότι το Κράτος ποτέ δεν ήταν ... μόνο «νυκτοφύλακας» της οικονομίας και μόνο η είσπραξη και το ξόδεμα των φόρων ασκούσε επιδράσεις στην πορεία της οικονομίας. Πέρα όμως από τη φορολογική δραστηριότητα, το κράτος ανέκαθεν εφάρμοζε κάποια οικονομική πολιτική, όχι μόνο στο χώρο των αναδιανομών του εισοδήματος και των κοινωνικών παροχών, αλλά και στο χώρο της παραγωγής. Δεν ήταν όμως μέτοχος της παραγωγής, όπως είναι σήμερα. Δεν είχε

σημαντική περιουσία (ιδιοκτησία) μέσω παραγωγής, όπως έχει σήμερα. Δεν είχε δημιουργήσει πλέγμα οικονομικών δομών και μηχανισμών επηρεασμού της κίνησης της οικονομικής ζωής, όπως έχει δημιουργήσει στην εποχή μας. Δεν απορροφούσε μέσα από τα κανάλια του προϋπολογισμού του τόσο μεγάλο μέρος του εθνικού εισοδήματος, όσο στις μέρες μας. Δεν κρατούσε υπό τον άμεσο ή έμμεσο έλεγχο του (και κατοχή του) τη σφαίρα της πιστωτικής-νομισματικής κυκλοφορίας, ενώ σήμερα ελέγχει ή κατέχει τη σφαίρα αυτή σχεδόν ολοκληρωτικά. Με δύο λόγια: ο οικονομικός ρόλος του σύγχρονου κράτους παρουσιάζει ουσιαστική ποσοτική και ποιοτική διαφορά, σε σχέση με τον όποιο οικονομικό του ρόλο σε προηγούμενες εποχές.

Για τους λόγους αυτούς, μπορεί βάσιμα να υποστηριχθεί ότι πέρασε ανεπιστρεπτή η εποχή που το κράτος έπρεπε να περιορίζεται στη θεσμική-διοικητική-κατασταλτική περιφρούρηση του οικονομικού συστήματος. Ασφαλώς, το ξεπέραςμα αυτής της εποχής δεν έγινε ταυτόχρονα και ομοιόμορφα σε όλες τις χώρες. Άλλωστε, ούτε και το κράτος ήταν παντού κατά τον ίδιο τρόπο μόνο «νυκτοφύλακας». Σημειώσαμε ήδη, ότι π.χ. αυτή την εποχή μεσουρανούσε η «νεοκλασική» οικονομική σχολή (τελευταίο τέταρτο του περασμένου αιώνα), που ήθελε και θεωρητικά να υποστηρίξει την δήθεν ικανότητα που έχουν οι αυθόρμητοι μηχανισμοί της κεφαλαιοκρατικής αγοράς, να ρυθμίζουν την πορεία της οικονομίας έτσι ώστε να διασφαλίζεται μια διαρκής ισορροπία σε συνθήκες πλήρους απασχόλησης των κεφαλαίων και της εργατικής δύναμης (υπό τον όρο ότι αυτή η θαυμαστή αυτορρύθμιση δεν θα παρεμποδίζονταν από «εξωγενείς παρεμβάσεις» του κράτους ή των «μονοπωλιακά» οργανωμένων συνδικάτων). Σε αυτήν λοιπόν την εποχή η «ανάμειξη» του Κράτους στην οικονομία ήταν αρκετά έντονη και πολύμορφη, παρά τις ουσιαστικές διαφορές που η «ανάμειξη» αυτή παρουσιάζει, συγκρινόμενη με το σύγχρονο οικονομικό ρόλο του κράτους.

Για ειδικούς δε λόγους, στην Ελλάδα της εποχής εκείνης, το Κράτος έπαιξε σημαντικότερο, σε σχέση με άλλες χώρες της Ευρώπης, οικονομικό ρόλο. Και τούτο συνέβαινε όχι γιατί στη χώρα της... «φαιδράς πορτοκαλέας» τότε δεν εγνωρίζαν τις διαδοχές της «νεοκλασικής» σχολής, αλλά γιατί η οικονομία, με όλες τις αντιφάσεις της (που σχετίζονταν κυρίως με τη σχετική υπανάπτυξή της, την καθυστερημένη διάρθρωσή της και την έντονη εξάρτησή της) δεν ήταν δυνατόν να λειτουργήσει υπό τη σκέπη ενός κράτους που θα ενδιαφέρονταν μόνο για την ευρωστία του ταμείου του. Γι' αυτό και ανέπτυξε οικονομικές δραστηριότητες σε διάφορους τομείς οι οποίες και αποτέλεσαν την ...«προϊστορία» του σημερινού ευρύτατου, και εντελώς διαφορετικού σχεδόν από όλες τις απόψεις, οικονομικού του ρόλου.

Έχει σημασία αυτή η ... «προϊστορία» γιατί δείχνει ότι το σύστημα της κρατικής οικονομικής δραστηριότητας δεν εμφανίστηκε απότομα και ξαφνικά, και φυσικά δεν προέκυψε σαν αποτέλεσμα «ιδιοφυούς σύλληψης» κάποιων επιφανών εγκεφάλων. Η ιστορική πορεία της όλο και εντεινόμενης κρατικής οικονομικής δραστηριότητας προσδιορίστηκε από αδήριτες ανάγκες (και γιατί όχι νομοτέλειες;) της αντικειμενικής πραγματικότητας. Μιας αντικειμενικής πραγματικότητας που χαρακτηρίζεται από διαδικασίες συνεχούς επέκτασης και εμβάθυνσης του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, από διαδικασίες σχηματισμού όλο και μεγαλύτερων οικονομικών μονάδων στη βάση της αδιάκοπης συγκέντρωσης και συγκεντρωποίησης της παραγωγής και των κεφαλαίων, από αναπόσπαστες τάσεις όλο και πιο βαθύτερης διακλαδικής, διατομεακής διαπλοκής και αλληλεξάρτησης των οικονομικών δραστηριοτήτων σε εθνική και διεθνή κλίμακα, δηλαδή τάσεις ουσιαστικότερης εθνικής (αλλά και διεθνούς) ενιαιοποίησης και ολοκλήρωσης της οικονομίας.

Πολλές διαδικασίες που οι τάσεις αυτές υποκινούν, είναι δυνατόν να ελέγχονται και να επηρεάζονται από τις διάφορες επιχειρήσεις σε μικρό - και μεσοοικονομικό επίπεδο. Σε μακροοικονομικό όμως επίπεδο, ακόμα και οι πιο μεγάλες οικονομικές μονάδες-επιχειρήσεις (ιδιωτικές ή δημόσιες) δεν μπορούν αλλά ούτε και θέλουν να παρακολουθήσουν τις εν λόγω διαδικασίες, γιατί αυτές οι διαδικασίες κατά κανόνα α) δεν είναι δυνατόν να υποταχθούν μόνο (ή κατά πρώτο λόγο) στο κριτήριο του κέρδους, που διέπει καθοριστικά τη δράση κάθε επιχείρησης, και β) δεν έχουν τα απαιτούμενα μέσα για τέτοιας ολκής οικονομικές πρωτοβουλίες ή κι αν τα έχουν, θα αποφύγουν να τα επενδύσουν, λόγω του υψηλού βαθμού επιχειρηματικού ρίσκου που παρουσιάζουν οι περισσότερες ανάγκες μακροοικονομικής παρέμβασης.

Στην εποχή μας επομένως, έχει διαμορφωθεί μια τέτοια αντικειμενική πραγματικότητα, που προβάλλει πολλές λειτουργικές ανάγκες μακροοικονομικής σημασίας, τις οποίες πρέπει οπωσδήποτε να ικανοποιήσει πριν απ' όλα το Κράτος (και φυσικά όχι μόνον αυτό). Τονίζουμε και πάλι ότι πρόκειται για αντικειμενική οικονομική ανάγκη, την οποία το Κράτος καλείται να την ικανοποιήσει. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια, ότι σ' αυτή την ανάγκη είναι δυνατόν να ανταποκριθεί ένα Κράτος οποιασδήποτε ποιότητας. Το θέμα του κατά πόσο ένα δεδομένο Κράτος είναι σε θέση να συλλάβει σωστά τα σημεία και τις προκλήσεις των καιρών μας, να διαμορφώσει επιστημονικά εδραιωμένη αντίληψη και πρόγραμμα ανάληψης πρωτόβουλων δραστηριοτήτων, είναι θέμα πάρα πολύ ουσιαστικό. Δεν μπορούμε εδώ να το αναλύσουμε. Αρκούμαστε μόνο να τονίσουμε ότι το ζητούμενο στην εποχή μας είναι η δημιουργία ενός κράτους, που να είναι ικανό γι' αυτή του την αντικειμενικά επιβαλλόμενη αποστολή.

Αυτοί που τώρα φωνασκούν για...«λιγότερο κράτος» στην οικονομία, υποβάλλοντας έτσι την ιδέα, ότι για τα «κακώς κείμενα» της οικονομίας φταίει μόνον (ή κυρίως) το ...«πολύ κράτος» και όχι αυτό καθεαυτό το οικονομικό-κοινωνικό σύστημα, το οποίο —κατά τη γνώμη τους— είναι ικανό να αυτορυθμίζεται σε επιθυμητά επίπεδα ισορροπίας, αρκεί να μην παρεμβαίνει το κράτος, αυτή λοιπόν η τουλάχιστον αναχρονιστική αντίληψη-πρόταση προβάλλεται είτε για να αποπροσανατολίσουν την προσοχή από τις πραγματικές αιτίες των οξυμένων προβλημάτων, είτε για να θέσουν υπό αμφισβήτηση το γεγονός ότι η αντικειμενικά αναγκαία ανάληψη ευρύτατων και διαρθρωτικών οικονομικών λειτουργιών από το Κράτος, καταδειχνει τον σχετικά περιορισμένο οικονομικό-κοινωνικό ρόλο, που κυρίως σε μικροεπίπεδο και εν μέρει σε μεσοεπίπεδο μπορούν να παίξουν οι διάφορες οικονομικές μονάδες (επιχειρήσεις, οργανισμοί, συνεταιρισμοί, κ.λπ.) οποιασδήποτε ιδιοκτησιακής υπόστασης, πολύ δε περισσότερο αυτές του ιδιωτικού κεφαλαίου. Και για να το πούμε πιο ευθέως: οι φανατικά αντιτιθέμενοι στην ιδέα και στην πράξη της οικονομικής δραστηριότητας που αναγκαστικά καλείται να αναπτύξει το κράτος, διακατέχονται από το φόβο ότι έτσι αμφισβητείται η παντοδυναμία του κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Αν για μερικούς αυτό δεν ισχύει, τότε η αρνητική τους στάση, στην καλύτερη περίπτωση, πρέπει να αποδοθεί στην άγνοια ή στην αδυναμία κατανόησης των επιταγών των καιρών μας.

Οι καιροί μάς επιβάλλουν την ικανοποίηση ορισμένων οικονομικών και άλλων αναγκών, τις οποίες εξ' αντικειμένου μπορεί και πρέπει να αναλάβει μόνο το κράτος. Ενδεικτικά αναφέρω εδώ τις ανάγκες:

- γρήγορων αναδιαρθρώσεων της οικονομίας,
- σύντονου και συνθετικού τεχνολογικού εκσυγχρονισμού της,

σημασίας, και δεν είναι δυνατή και μία προσέγγισή του χωρίς ιδεολογική φόρτιση. Συχνά όμως δεν αποδίδεται η δέουσα προσοχή στο καίριο ερώτημα: κατά πόσον η τέτοια ή αλλοιώτικη ιδεολογική επίδραση σχετίζεται με την επιστημονική θεώρηση των πραγμάτων, κατά πόσο δηλαδή η ιδεολογική έμπνευση βοηθά ή υποσκάπτει την αποκάλυψη της επιστημονικής αλήθειας.

Αυτό όμως εξαρτάται από το συγκεκριμένο κοινωνικό περιεχόμενο της ιδεολογίας που δέχεται ή απορρίπτει η μια ή η άλλη ερμηνεία των αντικειμενικών σχέσεων και φαινομένων. Αυτό που κρίνει την επιστημονικότητα των διαφόρων θεωρήσεων, δεν είναι το κατά πόσον αυτές επηρεάζονται ή όχι από κάποιο ιδεολογικό ρεύμα (αφού όλες επηρεάζονται, ανεξάρτητα από το αν αυτό λέγεται ή όχι, από το αν γίνεται αντιληπτό ή όχι), αλλά το κατά πόσο το ρεύμα αυτό εξαντλεί τα κυριότερα κριτήρια της επιστημονικής σχέσης θεωρίας και πράξης.

Επειδή από όσα αναφέρθηκαν μέχρι τώρα καθίσταται φανερό το πώς εγώ τοποθετούμαι έναντι του τόσο πολύπλοκου, όσο και αμφισβητούμενου, φαινομένου των οικονομικών λειτουργιών του Κράτους, θα ήθελα στο σημείο αυτό να υπογραμμίσω, με όση παρρησία είναι δυνατή, τα παρακάτω:

Η γενική, θεωρητική αναγνώριση αυτού του φαινομένου ως αντικειμενικά υφιστάμενου και νομοτελειακά αναγκαίου, δεν έχει καμιά σχέση με την αποδοχή ή απόρριψη των διαφόρων (υπαρκτών ή δυνατών) συγκεκριμένων μορφών εμφάνισής του. Οι οικονομικές λειτουργίες του Κράτους, κατά καιρούς και σε διάφορες χώρες, εμφανίσθηκαν με έντονη γραφειοκρατική μορφή, με μορφή διοικητικών υπαγορεύσεων και επιβολών, με μορφή που διέπονταν από αντιλήψεις «κρατισμού» (ετατισμού) και άλλες. Η θεωρητική κατάφαση στον αντικειμενικά αναγκαίο και αναντικατάστατο οικονομικό ρόλο του Κράτους, όχι μόνο δεν σημαίνει κατάφαση και έναντι οποιωνδήποτε συγκεκριμένων μορφών εκδήλωσής του, αλλά σημαίνει διασφάλιση των πιο ουσιαστικών προϋποθέσεων επιστημονικής-κριτικής ανάλυσής τους, με στόχο την επεξεργασία των αποδοτικότερων κάθε φορά μορφών υλοποίησης των οικονομικών λειτουργιών του Κράτους.

Η κριτική λοιπόν των κρατικίστικων, γραφειοκρατικών κ.λπ. μορφών, όχι απλώς με βρίσκει σύμφωνο, αλλά αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο των αναλύσεων για τον ιστορικό οικονομικό ρόλο, που αντικειμενικά ανατίθεται στο Κράτος, και που οι υποκειμενικοί φορείς του καλούνται να κατανοήσουν και να υλοποιήσουν κατά τον αποδοτικότερο δυνατό τρόπο. Ασφαλώς, αυτό δεν σημαίνει ότι επιζητείται το τέλειο, αλλά το αντικειμενικά εφικτό και το όσο το δυνατό καλύτερο. Γνωρίζουμε όλοι ότι όσο υπάρχει κράτος θα υπάρχει και γραφειοκρατία. Το ζητούμενο δεν είναι η παντελής εξάλειψή της, αλλά η ελαχιστοποίησή της και η παράλληλη αύξηση, στο μέγιστο δυνατό βαθμό, της επιστημονικά εννοούμενης επιχειρηματικότητας στο όλο σύστημα των οικονομικών λειτουργιών του Κράτους.

Συχνά οι μελέτες που υποστηρίζουν την αντικειμενική αναγκαιότητα των οικονομικών λειτουργιών του Κράτους, λειτουργιών που είναι εκ των «ουκ άνευ» για τη ζωή και ανάπτυξη μιας σύγχρονης οικονομίας, γίνονται στόχος οξείας κριτικής από την πλευρά εκείνων που θεωρούν ότι η οικονομία, ακόμα και η ελληνική, είναι ικανή να αυτορρυθμίζεται και να λειτουργεί δυναμικά όταν μεταξύ άλλων το Κράτος περιορίζει στο ελάχιστο την ανάμειξή του. Συχνά το ...«επιχείρημα» μιας τέτοιας κριτικής, εκπορεύεται από το γεγονός ότι η οικονομία μας πράγματι αντιμετωπίζει πελώρια και σωρευμένα προβλήματα και ότι η κατάσταση αυτή μεταξύ άλλων οφείλεται και στον αυξημένο οικονομικό ρόλο του Κράτους, πολλές φορές δε κυρίως σ' αυτόν το ρόλο με τις υπερβολικές δια-

στάσεις του, με αποτέλεσμα όχι μόνο να παρεμποδίζεται η λειτουργία της οικονομίας, αλλά και να αποδυναμώνονται οι υφιστάμενες αναπτυξιακές διαδικασίες.

Αναρωτιέται κανείς, αυτοί οι αυστηροί κριτές με ποιον τα βάζουν όταν είναι γνωστό ότι η θεματική επέκταση και εμπάθνση του οικονομικού ρόλου του Κράτους πραγματοποιήθηκε σε συνθήκες που τη χώρα των κυβερνούσαν χωρίς διακοπή οι κοινωνικές-πολιτικές δυνάμεις που τότε θεωρούσαν ότι το κράτος είναι ο «βασικός μοχλός» της οικονομικής ανάπτυξης, αρκεί ο οικονομικός του ρόλος να έχει ειδικό βάρος καθοριστικής σημασίας, ενώ τώρα μας συστήνουν ακριβώς το αντίθετο. Είναι δυνατό να διατείνονται ότι ακριβώς ο ευρύς κρατικός οικονομικός ρόλος απεδείχθη... «αντιπαραγωγικός», «αντιαναπτυξιακός», «άδικος» και άλλα παρόμοια, χωρίς να κάνουν καμία αυτοκριτική, λες και αναφέρονται σε έργο άλλων, αντιπάλων πολιτικο-κοινωνικών δυνάμεων. Ασφαλώς η κριτική τους αυτή δεν θα ήταν πειστικότερη αν τη συνδύαζαν με επιπόλαια αυτοκριτική για τα δικά τους πρώην πεπραγμένα, αν ταυτόχρονα δεν προχωρούσαν στην αναγνώριση του γεγονότος, ότι για τα «κακώς κείμενα» δεν ευθύνεται, γενικά και αφηρημένα, ο ευρύς οικονομικός ρόλος του κράτους, αλλά εκείνος ο συγκεκριμένος ρόλος, που μέσα στις γνωστές μεταπολεμικές συνθήκες της χώρας μας διαμόρφωσαν οι κυρίαρχες πολιτικές-κοινωνικές δυνάμεις και στηρίχθηκαν σ' αυτόν ολόκληρες δεκαετίες.

Τόσο η κριτική τους στάση κατά εκείνων που σε θεωρητική βάση θεωρούν ως αντικειμενικά αναγκαία την οικονομική δραστηριότητα του Κράτους, όσο και προτάσεις τους για ελαχιστοποίηση της δραστηριότητας αυτής, στο όνομα δήθεν κάποιας «διεξόδου» από το σημερινό τέλμα, φανερώνουν πλήρη σύγχυση ή ανικανότητα κατανόησης των σχέσεων και δεδομένων της εποχής μας, παραγνώριση του γεγονότος ότι μια σειρά από πολύ σημαντικές και κυρίως μακροοικονομικής σημασίας λειτουργίες δεν μπορεί να τις αναλάβει καμία άλλη κοινωνική δύναμη, εκτός από το Κράτος.

Η ταύτιση του αντικειμενικά απαραίτητου και χρήσιμου οικονομικού ρόλου του Κράτους, με το ρόλο που έπαιξε το μεταπολεμικό Κράτος στη χώρα μας, εξηγεί και την αδυναμία τους να αποδείξουν, φυσικά σε επιστημονική βάση, την ύπαρξη κάποιας αρνητικής συνάρτησης ανάμεσα στον αυξημένο κρατικό-οικονομικό ρόλο του κράτους γενικά, και στην καχεξία της οικονομίας. Η αδυναμία τους αυτή, όμως, αφήνει μετέωρη τη γενικά αρνητική τους στάση απέναντι στον οικονομικό ρόλο του Κράτους, χωρίς καν να υποψιάζονται (ή κάνουν ότι δεν υποψιάζονται) ότι η αρνητική μεταπολεμική ελληνική εμπειρία απορρίπτει μια συγκεκριμένη μορφή κρατικού οικονομικού ρόλου, χωρίς να θέτει υπό αμφισβήτηση και οποιαδήποτε άλλη μορφή. Θεωρητικά, δηλαδή από άποψη ουσίας, ο οικονομικός ρόλος του κράτους μπορεί ν' αποδειχθεί μια αναντικατάστατη κινητήρια δύναμη της οικονομίας, σε περίπτωση που κατάλληλες, κοινωνικές-πολιτικές δυνάμεις θα κατάφερναν να δημιουργήσουν ένα ποιοτικό «Άλλο Κράτος», που θα είναι ικανό να συλλάβει τη δυναμική των καιρών μας και να ενώσει όλους τους φορείς δημιουργίας, πείθοντάς τους πως ότι κάνουν θα είναι δικό τους.